

सप्तमः अध्यायः

सङ्गीतवाद्यानि

उद्देश्यम् - एकस्मिन् सङ्गीते वाद्यानां का आवश्यकतेति अवगच्छन्तु, तानि वाद्यानि च जानन्तु ।

स्वराणां लयानां च स्तरशः समृद्धं ध्वनिं निर्मातुं वाद्यानाम् उपयोगो भवति ।

क्रियाकलापः १

एकस्मिन् सङ्गीते वाद्यानाम् अवदानम्

शृण्वन्तु 'श्यामले मीनाक्षी' इति गीतम् । अधुना, स्वयमेव इदं गीतं गातुं प्रयत्नं कुर्वन्तु ।

गीतम् - श्यामले मीनाक्षी

रचनाकारः - मुथुस्वामी दीक्षितः

श्यामले मीनाक्षी,

सुन्दरेश्वर-साक्षी,

शङ्करा गुरुगुह,

समुद्रवे शिवेव,

पामर-मोचनी,

पङ्कज-लोचनी,

पद्मासन वाणी हरिः

लक्ष्मी विनुते शाम्भवी

श्यामले मीनाक्षी । ।

“प्रत्येकं सङ्गीतज्ञः/सङ्गीतज्ञा एकः
कथाकारो भवति, यः/या रागेन
तालेन च स्वस्य हृदयस्य कथां
श्रावयति ।”

- पण्डितः रविशङ्करः

भारत-रत्नेन सम्मानितः,

सप्ततन्त्री (सीतारः) वादकः

0680CH07

क्रियाकलापः	कक्षाभिः सह चर्चा
यत्किमपि वाद्ययन्त्रं भवतः कक्षायां उपलभ्यते तत् गीतं गायन्तु । अथवा, ताडनं, मुद्रणादिकं शरीराङ्गानां प्रयोगं कृत्वा गीतं लयेन गायितुं ।	शरीरस्य अङ्गानाम् उपयोगेन भवतः गीतं गायने कथं साहाय्यं कृतम्? किं भवता तस्य आनन्दः प्राप्तः ?
अधुना, श्रव्यपट्टिकायाः सह गायतु । सहितं वाद्यं वायलिनं मृदङ्गं च	वाद्यं सङ्गीतस्य अनुभवं कथं प्रभावितं करोति ?
अधुना, नूतनवाद्यसमूहे श्रव्यपटलेन सह गायन्तु - पियानो, डोलः च ।	भिन्नवाद्यसमूहेन सह गायनस्य भवतः अनुभवः कः आसीत् ? किं भवतः प्राधान्यम् आसीत् किमर्थं च ?

किं जानाति ?

उस्ताद बिस्मिल्लाह खान भारतस्य सर्वश्रेष्ठ शहनाईवादकः आसीत् यः भारतरत्नेन सम्मानितो जातः । वुडविंड वाद्ययन्त्र, शहनाई, यः पूर्वं अधिकं लोकसङ्गीते उपयुज्यते, एषः महानसङ्गीतकारस्य प्रयासात् हिन्दुस्तानी शास्त्रीयसङ्गीते लोकप्रियः जातः । तं धार्मिकसद्भावस्य प्रतीकं मन्यते । तं १५ अगस्त १९४७ तमे लालकिलायाम् प्रस्तुति दातुं आमन्त्रितं कृतम्, यः दिनं भारतस्य स्वतन्त्रता प्राप्यते ।

क्रियाकलापः २ श्रवणं प्रतिक्रिया च

शृण्वन्तु एकां कथां या हि एकेन वाद्येन सह कथ्यते । तद् वाद्ययन्त्रं कथं तस्याः कथायाः भावं वर्धयतीति व्याख्यान्तु ।

सरस्वती वीणा

इदं वाद्ययन्त्रं वादयन्/वादयन्ती कामपि एकां कथां शृणोति, भवतः/भवत्याः मनोभावांश्च रेकर्ड् कृत्वा स्थापयतु ।

क्रियाकलापः ३ वाद्यपरिवारः

सङ्गीतस्य द्वे महत्त्वपूर्णे उपकरणे हि - सुरः, लयश्च । एतयोः आधारेण, वाद्यानि प्रायः भागद्वये विभज्यन्ते-

- सुरवाद्यम्
- तालवाद्यम्

वाद्यं कथं वाद्यते इति आधारेण अधिकं वर्गीकरणं भवति । वाद्ययन्त्राणां वर्गीकरणं ज्ञातुं अग्रिमे पृष्ठे दत्तं चित्रं पश्यन्तु ।

सारणीयां उल्लिखितान् विहाय तालस्य कृते प्रयुक्तौ वाद्यद्वयं नामकरोतु ?

१. _____

२. _____

रागस्य कृते प्रयुक्तौ वाद्यद्वयस्य नामकरणं कर्तुं शक्नुथ वा

१. _____

२. _____

तारं उद्धृत्य वाद्यमानौ रागवाद्यद्वयस्य नामकरणं कर्तुं शक्नुथ वा ?

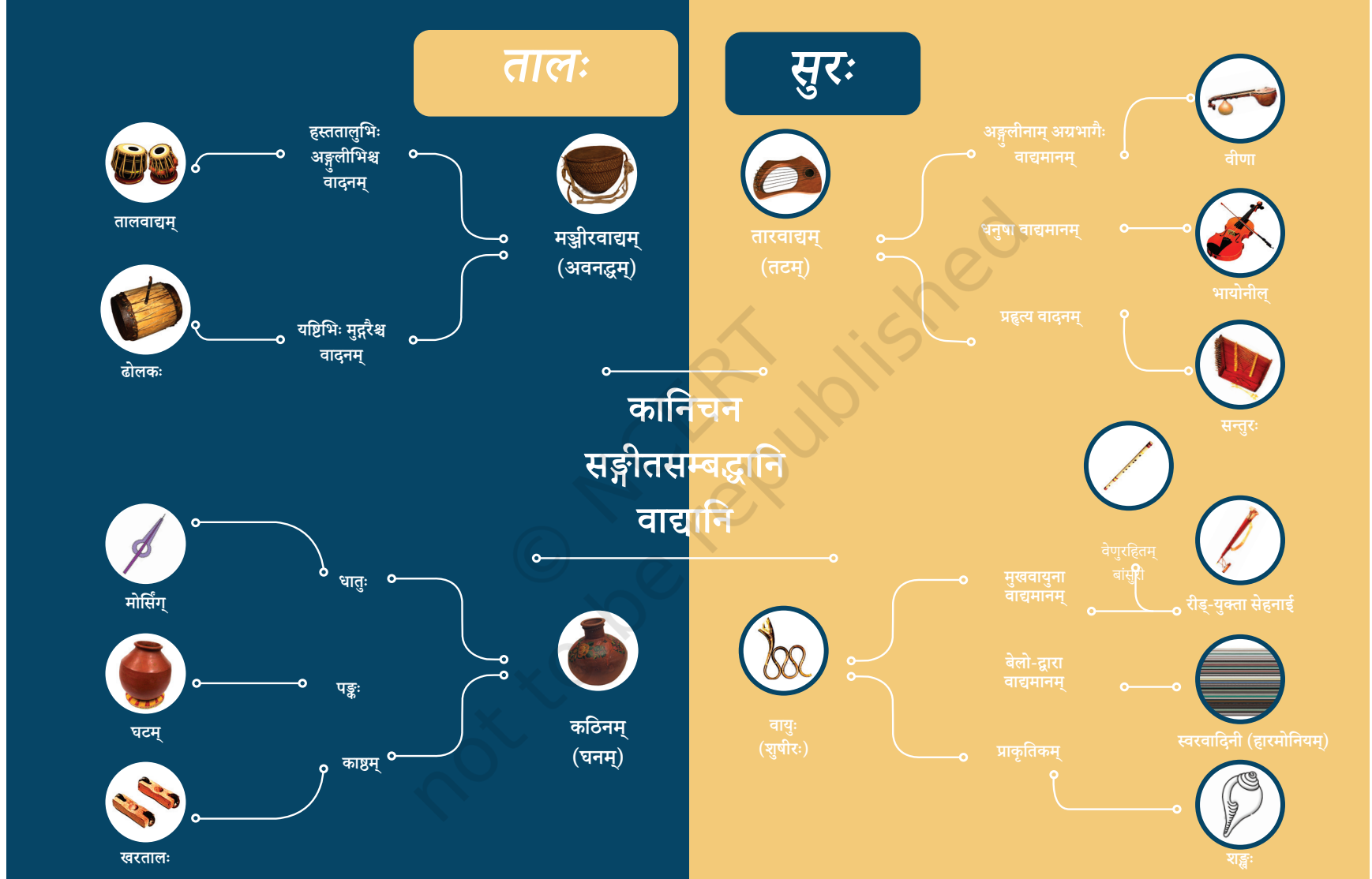
१. _____

२. _____

धातुनिर्मितयोः तालवाद्ययोः नामकरणं कर्तुं शक्नुथ वा ?

१. _____

२. _____

क्रियाकलापः ४

स्वीयं वाद्यं निर्मान्तु

जलतरङ्गः इत्येकं रोचकं यन्त्रम् अस्ति यस्मिन् काचस्य, धातोः, मृन्निर्मितानां पात्राणां च समन्वयो दृश्यते। अस्य प्रत्येकं पात्रस्य जलस्तरः भिन्नः भवति। कलाकारः प्रत्येकं पात्रस्य परिधिं काष्ठदण्डेन प्रहरति, सङ्गीतं च उत्पादयति। इदमेकं सुरयुक्तं लयसम्बद्धं च यन्त्रम् अस्ति। प्रत्येकस्मिन् पात्रे जलस्तराद् उपरि वर्तमानः वायुः शब्दम् उत्पादयितुं स्पन्दते इति कारणात् वयं तद् वायुयन्त्रत्वेन वर्गीकृत्य स्थापयितुं शक्नुमः। एतदपि घनवाद्यं यतः पात्राणां परिधिः इति पात्रस्य पृष्ठस्य वा प्रहारेण शब्दः उत्पद्यते।

भवतः पाकशालायां यानि पात्राणि उपलभ्यन्ते तैः इत्थं जलतरङ्गं निर्मातुं प्रयत्नं कुर्वन्तु।

भवद्भिः अपेक्षितानि वस्तूनि

पञ्च दृढानि पात्राणि, जलपूरितः एकः कलशः, द्वे अङ्गन्या काष्ठखण्डे वा। अधुना -

- सर्वाणि पात्राणि उत्पीटिकायाः उपरि एकस्यां पङ्क्तौ व्यवस्थिततया सज्जीकुर्वन्तु।

- पात्राणि भिन्नैः भिन्नैः जलस्तरैः पूरयन्तु। प्रथमे पात्रे एकचषकपरिमितं जलं स्थापयन्तु, द्वितीये एकचषकपरिमितस्य त्रि-चतुर्भागपरिमितं जलम्, तृतीये अर्धचषकपरिमितं जलम्, चतुर्थे पात्रे एक-चतुर्थांशपरिमितं जलम् - इत्थंरूपेण भिन्नभिन्नैः प्रकारैः पात्राणि पूरयन्तु।
- भवतां/भवतीनां जलतरङ्गः अधुना व्यवहाराय प्रस्तुतः।
- प्रत्येकं पात्रे परिधिं मन्दभारेण अङ्गन्या यष्ट्या वा प्रहरन्तु, स्वस्य सङ्गीतं च गायन्तु। भिन्नेषु पात्रेषु प्रहारं कुर्वन्तः/कुर्वत्यः कथं भिन्नः ध्वनिः जायते इति अवलोकयन्तु।

अध्यापकान् प्रति -

कार्यशालायाः प्रदर्शनस्य च कृते स्थानीयान् कलाकारान् आमन्त्रयन्तु । कलाकारैः सह संवादाय छात्रान् प्रोत्साहयन्तु येन ते/ताः स्वगुरुभ्यः कथं अशिक्षयन् इति ज्ञातुं शक्नुवन्ति । ते कीदृशं जीवनं यापयन्ति अन्यः कोऽपि अनुभवः कलाकाराः वक्तुम् इच्छन्ति । छात्रान् विशिष्टं वाद्ययन्त्रं तेषां मूलभूतं वादनविधिं च (शिक्षकस्य उपलब्ध्यनुसारं) ज्ञातुं प्रोत्साहयन्तु ।

क्रियाकलापः ५

शृण्वन्तु, शिक्षन्तु च

पश्यन्तु तथाविधम् एकं दृश्यं श्रवणसुलभञ्च यन्त्रं यद्वि बेङ्गलूरुस्थे भारतीय-सङ्गीत-अनुभव-सङ्ग्रहालये प्राप्यते । तत्रस्थेषु वाद्येषु किं वाद्यं भवते/भवत्यै सर्वाधिकं रोचते? किमर्थम्? तानि वाद्यानि कैः विविधैः उपायैः वर्गीकर्तुं शक्यन्ते, तान् लिखन्तु ।

क्रियाकलापः ६

एहि, एकां परियोजनां कुर्मः

- संगीतं विज्ञानं च ।
- कस्यचित् एकस्य स्थानीयस्य सङ्गीतज्ञस्य, तस्य/ तस्याः अवदानानां च जीवद्रेखाचित्रस्य अङ्कनम् ।

वाद्ययन्त्राणाम् आश्चर्यप्रदं जगत्

वाद्ययन्त्राणि समृद्धस्य सङ्गीतस्य अनुभवं निर्मान्ति । यन्त्राणाम् उपयोगितायाः आधारेण, यया सामग्र्या तेषां निर्माणं भवति तदाधारेण वर्गीकरणं कर्तुं शक्यते । यानि गीतानि भवते/भवत्यै आनन्दं प्रददति तानि शृण्वन्तु । प्रयुक्तानि यन्त्राणि चित्वा तानि भिन्नेषु वर्गेषु विभाजयन्तु ।

पण्डितः रविशङ्करः
(भारतरत्नेन भूषितः)